

IZVORNI ZNANSTVENI RAD

DOMAGOJ BROZOVIC (Zagreb – Filozofski fakultet)

OD IRONIJE DO AFORIZMA

UDK 82-84.0:81'38

U članku se nastoji ocrtati model za proučavanje ironije te se otvaraju pitanja o tipičnim jezičnim formulacijama, o izvanjezičnom kontekstu u kojem ona nastaje, o mogućoj performativnoj prirodi ironijske uporabe jezika. Određujući ironiju kao specifičan suodnos iskaza, ironičareve svijesti koja je generira te ostalih komunikacijskih aspekata u kojima ona nastaje, autor potvrđuje klasičnu definiciju ironije kao suprotnosti između rečenog i mišljenog. Taj se nesklad precizira s obzirom na kontekstualni aspekt ironije koji je kratko oprimgjeren žanrovskom povezanošću diskursa ironije s minimalističkim žanrom aforizma.

0. UVOD

43

Zadaća je ovog priloga ocrtavanje temeljnih okvira u proučavanju fenomena ironije te davanje pregleda glavnih problema u njezinu strukturiranju. U njegovom drugom, kraćem dijelu na nekoliko će se primjera iz domaće aforistike nastojati prikazati kako ona funkcionira. Svrha mu dakle nije kronološki izložiti postojeće teorije ironije, nego ponuditi jedan mogući model za njeno prepoznavanje i tumačenje. Stroгих pravila za generiranje ironijskog disanja teksta nema, a stabiliziranje jedne njene moguće »rječničke« ili »školske« definicije otežava i to što u njenom nastanku sudjeluju ne samo sva moguća jezična sredstva nego i brojni aspekti izvanjezične zbilje kao što su klasa, rasa, nacionalna pripadnost, religija, struka itd.¹ Iako geneza pojma ironije počinje u antičkoj retorici, ona se s formalne strane opire klasifikaciji figure koja joj je u tom razdoblju pripisana, štoviše: ona se opire i pokušajima svake druge generalizacije. Generalije je čini se i općenito teško konkretno definirati, iako u svijesti svakog pojedinca postoji više-manje jasna vizija o dotičnim pojavama, pa tako i o ironiji.

---

¹ Usp. Biti, Vladimir: *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb 2000, str. 228.

1. POKUŠAJI DEFINICIJE IRONIJE

Legitimiravši se u rimskoj retorici, ironija dobiva privilegirani status i ozbiljnu studioznu pažnju u njemačkom romantizmu, posebice u radovima Friedricha Schlegela, te na koncu biva predmetom interesa američke Nove kritike, točnije kritičke škole u Chicagu. Mogućnost ironije međutim isprva koristi Sokrat ostvarujući je kao metodu filozofske spoznaje. Kao dijalektičko sredstvo ispitivanja i otkrivanja istine u filozofiji ona uključuje donekle podrugljivo, prepredeno i lukavo držanje te hinjeno neznanje i samopodcjenjivanje. Svrha takva glumljenog stava jest zbunjivanje sugovornika, tj. namjerno izazivanje kolebanja u definiranju nekih općih pojmova od kojih zdrav razum polazi (npr. istina, ljubav, pravda itd.). Sokratova primarna intencija je dakle edukativna, ironija je dio njegove majeutike – vještine »poradanja« ideja kroz aktivni razgovor. Takva percepcija ironije različita je od one kako je shvaćamo danas. Međutim, isto tako možemo primijetiti da Sokratov prototipni ironijski model ima nekoliko zajedničkih točaka sa suvremenim poimanjima.

44

Jedno drugo moguće polazište u definiranju pojma ironije može biti upravo onaj topus iz opće kulture, tj. iz slike koju o njoj ima prosječno obrazovan čovjek, a slično je tumači i Aristotel u svojoj *Retorici*, prvi je povezavši s kategorijom smiješnog.² Ironijski je efekt u ovom viđenju shvaćen kao neka vrsta namjernoga emocionalnog zlobnog pražnjenja koje se osjeća kada je određen iskaz u pripadajućoj komunikacijskoj situaciji istovremeno bolan i smiješan. Ako se stupanj komunikacijske iritacije i izazivanja poveća, ironija prerasta u sarkazam. U toj tvrdnji nalazimo barem dvije poteškoće: prva je ta što kategorije bolnosti i smiješnosti supostoje u još nekim pojavama, kao što je primjerice crni humor. Crnom humoru međutim na razini doslovnosti nije u interesu proizvodnja hinjenog ili suprotnog značenja, koje je svojstveno ironiji kao što će tok ovog istraživanja pokazati, nego se radi o komičnom iskazu ili događaju u surovom spletu okolnosti, tj. u kontekstu koji nosi teške posljedice za neki objekt.

Druga poteškoća u definiranju ironije jest sljedeća: onom gornjom, općekulturnom tvrdnjom također impliciramo i priznajemo postojanje nekoliko faktora koji su bitni za nastanak ironije: ironijskog iskaza ili teksta, konteksta u kojem je on izgovoren ili napisan (kao što je slučaj i sa svakim

² Stojanović, Dragan: *Ironija i značenje*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1984, str. 15.

drugim iskazom), subjekta ironijskog iskazivanja (ili ironičara, osobe koja se u zadanoj situaciji »zlobno prazni«) te objekta ironijskog iskazivanja (ili žrtve, objekta, mete »zlobnog pražnjenja«). S pravom će se međutim prigovoriti da je glavni nedostatak ovakvog teoretiziranja taj što su navedena četiri faktora prisutna i u svakoj drugoj komunikacijskoj situaciji. Prilikom strukturiranja ironije oni se organiziraju na specifičan način.

1.1. JEZIČNI ASPEKT IRONIJE

Što se tiče uloge ironijskog iskaza, pitanje koje postavljamo jest je li ironija nešto imanentno jezično i jesu li ostala tri faktora uopće potrebna za njeno strukturiranje. Je li ironija uistinu samo nizanje odabranih jezičnih jedinica? Je li za njezino ostvarenje dovoljno pratiti odabranu jezičnu recepturu? Projekt rimske retorike generalno se kreće upravo u ovom smjeru: uočiti, definirati i klasificirati slične jezične pojave kako bi kasnije bile na raspolaganju govorniku za izražavanje određene misli. Ironija se u ovom projektu teško stabilizira, ona se opire ovoj vrsti klasifikacije. Kvintilijan, prvak te iste retorike, definira je ovako: »Ironija je figura [...] kod koje je smisao suprotan od onoga što je izraženo riječima.«³ To je njena klasična definicija od koje su polazili i njeni kasniji teoretičari. Na umu je ima i Kierkegaard kada kaže da je ironija »suprotnost rečenog i mišljenog«. Stoga ne treba čuditi što se njena problematizacija kretala prvenstveno trasom odnosa između jezika i misli. Većina teoretičara ironije ponajviše je zaokupljena upravo tim specifičnim načinom na koji jezik i misao stupaju u odnos, ne samo u ironijskom iskazu nego i općenito.

Prilog poimanju ironije kao suprotnosti rečenog i mišljenog jest i upotreba stilskih izražajnih sredstava koja na ovaj ili onaj način koriste kategoriju suprotnosti ili neki drugi oblik nesklada kao vlastiti motor. Litota, primjerice, može sudjelovati u proizvodnji ironije, a njome se preko ublažene negacije sekundarnog, suprotnog pojma ističe puni smisao primarnog pojma, ona je pojačana afirmacija postignuta negiranjem negacije. U svakodnevnom govoru primjer litote je iskaz »Nije loše«, a u ironijskom smislu navedimo primjer: »Ovaj film nije pretjerano zanimljiv.« Antifraza, srodna litoti, nastaje kada se riječ upotrebljava u potpuno suprotnom smislu od njena osnovna značenja, npr. »Krasno si to napravio!«

³ Živković, Dragiša (ur.): *Rečnik književnih termina*, Institut za književnost i umetnost u Beogradu, Nolit, Beograd 1985, str. 275, prilagodba hrvatskom jeziku D. B.

Proučavanjem izabrane literature primjećujemo međutim da se iza ovakve moguće jednostavne i jasne formulacije (suprotnost rečenog i mišljenog) krije pojava čija je semantika izrazito višestruka i koja izmiče pokušajima apsolutizacije jer zakonitosti po kojima se ironija odvija obuhvaćaju veći broj nejezičnih parametara od organiziranja jezičnih sredstava. Promišljajući Kvintilijanovu definiciju ironije i preobličujući je, primjećujemo da rezultat ironijskog procesa zapravo nije u pravom, strogom antonimijskom odnosu s izvornim referentom, niti je njegova totalna negacija. To je vidljivo primjerice u rečenici »Pjevačica X ispuštala je niz zvukova koji su zvučali kao pjesma Y«, a to je perifraza pretpostavljene, neizgovorene rečenice »Pjevačica X nije dobro otpjevala pjesmu Y«. Kao podvrsta perifraze, eufemizam također ide ironiji u prilog. Ironija je u slučaju eufemizma temeljena na odnosu sličnosti, a ne suprotnosti, iako je suprotnost ironiji svojstvenija (npr. upotreba pridjeva »veselo« umjesto »pijan«). Nije dakle nužno da isključivo figura suprotnosti bude u službi ironije. Za ironiju je dovoljan bilo kakav oblik nesklada, pa i drugačiji od suprotnosti, kao primjerice u harijentizmu – npr. narodna uzrečica »Stoji mu/joj kao prasici sedlo!«.

46

U generiranju ironije i aposiopeza može odigrati važnu ulogu. Aposiopeza je iznenadni prijelom dikcijske prirode koji predstavlja zamuknuće, prešućivanje, tajenje nečega usred rečenice, prekidanje ondje gdje bi trebao biti glavni sadržaj, a slušaocu se ostavlja da nastavak pogodi iz konteksta. U ironijskoj upotrebi aposiopeza je namjerno prekidanje govora kako bi se slušatelja ili čitatelja navelo da sam dovrši neku rečenicu. Tim postupkom ironičar ima mogućnost odreći se odgovornosti za vlastiti iskaz, iako su implikacije jasne. Sličan ironijski efekt može imati i pretericija – figura u kojoj ironičar izjavljuje da zbog nekog razloga neće ili ne želi govoriti o nekom referentu, a iskazanim prešućivanjem zapravo ga ističe. Ironijsko isticanje može se postići i anakolutom – neskladom u konstruiranju misli, sintaktičkom nedosljednošću u gradnji rečenice.

Ironija se u klasičnoj rimskoj retorici ostvaruje dvojako. *Dissimulatio* je hinjeno skrivanje pravog mišljenja, tj. govornik se pretvara da ne misli ono što uistinu misli. *Simulatio* je također privid, ali drugačije prirode: govornik govori ono što ustvari ne misli. Ironija se dakle često služi još jednom vrstom nesklada, aluzijama – poduljim iskazima kojim se izražava jedan stav, a jasno se i nedvosmisleno (iako nerečeno) implicira neki drugi stav. Paradoks na koji nailazimo leži u tome što retorika načelno polazi od pretpostavke da u svakoj govornoj situaciji postoji identičnost govornikove intencije i smisla onoga što on kaže. Ironija je međutim po tim istim retoričkim pravilima

pojava suprotna karaktera, ona potkapa i destabilizira smisao teksta koji je na prvi pogled zajamčen i osiguran kroz sam čin njegove proizvodnje, ali prividno, i to radi primarnog cilja u retorici, a to je uvjeravanje.

Iako postoje dvojbe o balansiranju ironije između figure i tropa, ironija ipak ima više karakteristika tropa jer se odnosi na širi smisao onoga što je rečeno. Na razini doslovnosti ironija svojim izvrtanjem smisla i značenja ne pridonosi većoj zornosti te nije osjetilno predočivanje, ali na razini konteksta ironijski tekst nameće okolini pravilne signale za vlastito tumačenje i efektno razotkriva prava svojstva ironijski obrađivanog predmeta. U tradicionalnoj se retorici i figuriranje definira kao odmak od konvencionalne uporabe jezika, kao neuobičajeni komunikacijski mehanizam – ruho kojim govornik oblikuje jezik. Figuriranje diskursa je na razini doslovnosti njegovo zamućivanje i kompliciranje te traži odgovarajuću interpretaciju kako bi se razjasnila veza između rečenog i mišljenog.

Kada je ironija u pitanju, veza između takvog iskaza i njegova smisla radikalno puca. Ironička misao nije izričito izrečena kroz ironijski iskaz, nego je kroz taj isti iskaz implicirana, pragmalingvistički rečeno: iskomunicirana. Zbog toga pretpostavljamo da je jezični iskaz tek krajnji rezultat u složenom procesu. Ironija je proces, a ne njen konačan rezultat oblikovan u iskazu. Ironičko prevrednovanje je na razini doslovnosti osipanje značenja teksta, bazično uzdrmanje njegove semantičke mreže te potpuna erozija njegova smisla. U lingvističkom ključu stabilnost smisla, naizgled primarna jezična zadaća, nije ironiji u podlozi i u interesu. Značenje iskaza postaje dvosmisleno, pitijsko, nejasno, nedeterminirano, polivalentno, nekongruentno. Uzevši to u obzir, možemo li reći da ima mjesta interpretaciji ironije isključivo kao jezičnog fenomena, ako su već i antički teoretičari uočili mimoilaženje jezične i izvanjezične stvarnosti u ironijskom diskursu?

1.2. IZVANJEZIČNI ASPEKT IRONIJE

Kako onda pomiriti jezik i misao u fenomenu ironije? Kao što smo nastojali prikazati, riječ i misao ovdje stupaju u naizgled antagonističan odnos – primjećujemo da se oni kroz figuru ironije namjerno mimoilaze, ali ipak supostoje na specifičan način koji determinira njezinu prirodu. Ako njena podloga nije imanentno jezična, što onda diktira osnove ironijskog iskaza?

Tražeci moguće paralele između alegorije i ironije, tj. istražujući mogućnost ironije kao podvrste alegorije, Jankélévitch s pravom zaključuje da se odnos alegorije ipak zasniva na odnosu sličnosti koji ironiji nije u interesu, iako se njome može poslužiti. Budući da u svojoj osnovi ironija

»namjerno« proizvodi hinjeno značenje te ostvaruje osebujan i nadasve paradoksalan odnos između izraza i sadržaja, prikladnija riječ za takav odnos bila bi pseudologija, ukazujući na nasilnu proizvodnju značenja koje se ne podudara s izvornim referentom.⁴

Ironija kao figura raskrinkava jednostavnu mimetičnost jezika, iako tradicionalna lingvistika od de Saussurea na dalje uzima mimezu kao temeljnu jezičnu funkciju. Težište možemo pokušati postaviti na psihičku bazu, tj. na komunikacijske intencije govornika (ironičara), prije negoli na izvedbu i govorni čin. Govornikov ustroj misli u velikoj mjeri diktira slijed i ostvaraj ironijskog iskaza. Ironija nije samo izvanjska jezična slika, posebna vrsta ruha koju jezik zauzima, već je i definirana komunikacijska strategija, diskurzivna taktika s jasno definiranim namjerama. Po Molinićevoj klasifikaciji, ironija ulazi u krug makrostrukuralnih figura drugog stupnja, što znači da čitav iskaz ili veći dio iskaza sadrži reperkusiju na neki veći dio. Mikrostrukuralne figure organiziraju se u veću, koherentnu i konzistentnu cjelinu. U tom se smjeru kreće i Jankélévitch kada na više mjesta ističe kako ironija nije samo iskaz nego živa i aktivna svijest, duhovna aktivnost koja organizira taj iskaz.⁵

48

Ako radije prihvatimo kao radnu pretpostavku da se ironija bazira na izvanjezičnim fenomenima, za njenu je interpretaciju bitno uključiti i okolnosti u kojima se određeni ironijski iskaz odvija, tj. karakterističan situacijski kontekst u kojem je nastao. Ironičar iz konteksta crpi materijal za izgradnju vlastitog teksta (pisanog ili izrečenog). Ironičar je igralačka osoba čiji iskaz udara kratko i oštro poput *staccata*. Ironičarev iskaz je asteizam – otmjen i izvještačen način izražavanja, duhovito zadirkivanje i traženje zaobilaznih putova u iskazivanju. Uz mirnu i staloženu svijest, za ironiju je potreban i smisao za detalje. Njena priroda je istovremeno analitička i sinoptička zbog toga što je potrebno da ironičar od žrtvinih karakteristika izabere one koja su podobne za gradnju ironijskog diskursa te da ih zatim spoji u koherentnu sliku koja će biti smiješna i bolna. Kao što Bahtin ističe, i adresiranost iskaza je bitan element njegova smisla, važan za njegovu konstrukciju.

Uzevši sve ovo u obzir, postaje jasno da za generiranje ironijskog teksta na raspolaganju stoje sva moguća jezična sredstva i ini ukrasni elementi, a o ironičarevim vještinama ovisi na koji će način izvoditi stilske akrobacije u tekstu. Ironijska bolnost proizlazi iz njene direktnosti, neposrednosti i

⁴ Usp. Jankelevič, Vladimir: *Ironija*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci 1989, str. 42–45.

⁵ Usp. isto, str. 26–29.

duboke vezanosti uz objekt ironijskog iskazivanja. Na taj način ironičar gradi svoju viziju konteksta, a je li ironijski iskaz bio uspješan, vidi se po replici koja slijedi. Koliko je kontekst bitan za izgradnju ironije, vidi se u figurama koje komprimiraju, sažimlju veću količinu značenja u vrlo kratak jezični ostvaraj. Takva je figura npr. lakonizam, koja također može sudjelovati u ironijskoj izgradnji teksta. Jednostavna lakonička izjava »Uistinu!« izgovorena na pravi način može se protumačiti kao ironijsko osuđivanje nekog stava ili radnje.

Taj je kontekst dakle nužno i isključivo vezan uza žrtvu pa je potrebno da ironičar isto tako gradi sliku širu od one koju ima njegova žrtva. Drugim riječima, ironičareva percepcija zbilje je obuhvatnija od žrtvine. Iako razumijevanje žrtve nije ključan faktor u komunikacijskom generiranju ironije, osobito snažan efekt ironija ima onda kada je razumljiva svima osim onome kome je upućena. To je ujedno i izvor komike zbog toga što žrtva izraze izrečene u promijenjenom značenju shvaća doslovno jer je to u skladu s njenom vlastitom iskrivljenom predodžbom o samome sebi. Ironijski iskaz je dakle ujedno i diskretan direktnosti unatoč, pa je najveća teškoća u njezinoj evaluaciji prepoznati je onda kada napada vjerovanja ili karakteristike konkretnog čitatelja koji posjeduje upravo one karakteristike koje ironičar napada.⁶

1.3. IRONIJA KAO PISANI ISKAZ

Možemo uočiti da ironija otvara još jedan problem. Pojmovi kao što su govornik (ironičar) i sugovornik pretpostavljaju govornu komunikacijsku situaciju. Sve što je rečeno načelni je model za uspostavu ironije u usmenom miljeu, u kojem je ona česta i neposredna pojava, a zavisi isključivo od neponovljivosti situacije u kojoj je izrečena. Kako ironija funkcionira u pisanom tekstu, posebice književnom? Već je Platon uočio (a poststrukturalisti oduševljeno prihvatili) da autor nema kontrole nad tekстом. Zbog fizičke odsutnosti autora ironija postaje potencija, mogućnost u semantičkoj mreži teksta, koja može biti ponovno prepoznata, a i ne mora. Mjesto za interpretaciju ironije postaje tekst, a ne autorova osobnost i prisutnost, kao što je to slučaj u usmenom okruženju. U usmenom i pisanom okruženju ironija ima različit efekt, što također pokazuje da u definiranju tog fenomena apsolutnog mjerila nema. Pisana riječ uslijed procesa tumačenja gubi mogućnost

⁶ Usp. Booth, Wayne C.: *A Rhetoric of Irony*, The University of Chicago Press, Chicago – London 1974, str. 81.

samoobrane i samoosvjedočenja, nasuprot riječi u usmenom dijalogu u kojem najmanje dvije aktivne strane razmjenjuju informacije i stalno balansiraju između uloge govornika i slušatelja. U usmenoj se riječi intencija govornika također relativno lako može prilagoditi tijeku dijaloga.

Iako je lišen pomoći autora, pisani tekst ipak ima intencionalnu sposobnost da se uputi na odgovarajuću stvarnost. Čitanje ironije zahtijeva osobitu sposobnost za njeno prepoznavanje, prevođenje, dekodiranje, dešifriranje. U tom smislu postoji opasnost da primatelj ironiju shvati kao uobičajen, tj. neutralan, iskaz. Ironija ostaje neprepoznata, neinterpretirana, »osuđena na vlastitu doslovnost«.⁷ Možemo reći da je mehanizam prepoznavanja ironije u pisanome tekstu ipak antipsihologijske prirode – razumijevanje ironije ne doživljava se kao podudaranje psihičkih doživljaja aktanata, već status svakog značenja književnog djela, pa tako i ironijskog, pretpostavlja objektivnu vrijednost. Za interpretaciju svakog teksta potrebna je aktualizacija zabilježene tekstovne mogućnosti. Na konstituiranje teksta utječe autorova svijest, a na konstituiranje smisla teksta utječu podjednako i svijest autora i svijest čitatelja. O čitatelju dakle isključivo ovisi hoće li se neki tekst prepoznati, aktualizirati kao ironijski ili ne. Smisao ne emanira, ne zrači spontano iz teksta, nego kroz čitateljsku aktivnost. Kao što Ingarden ističe,⁸ književno djelo ostaje isto, ono što se mijenja jesu njegove konkretizacije, a ironijska konkretizacija je jedna od mogućih. U tom se smjeru kreće i hermeneutičko, pa i većina poststrukturalističkih razumijevanja kada se ističe da se smisao teksta uvijek pri svakom novom čitanju ponovo proizvodi, a isti tekst kao činjenica književne ili neknjiževne prirode nema uvijek isto djelovanje.

Ostavlja li ovakav radikalni relativizam mjesta za prepoznavanje ironije? Razmišljajući dalje u ovom smjeru, može nam se učiniti da bi s aspekta odnosa teksta i čitatelja ironija bila stvar puke slučajnosti. Međutim u tekstu ipak postoje stanoviti objektivni signali koji čitatelja navode da je prepozna. Kontekst nameće i sugovorniku i gledatelju značenjski važne elemente za promjenu u shvaćanju i evaluaciji smisla. Signali čitatelju mogu biti izričiti napuci, a mogu biti i grafičke prirode: kurziv, navodnici, zagrade, crtice ili poigravanje tipografijom stranice. Pravo značenje riječi ne ovisi dakle isključivo o njezinoj denotaciji, ono se sa sigurnošću određuje tek u vezi s kontekstom koji odstranjuje višeznačnost. Kontekst na smisao teksta vrši

⁷ Stojanović, *Ironija i značenje*, str. 7.

⁸ Usp. isto, str. 129–131.

semantički pritisak u razumijevanju, to je način na koji se riječi vežu uz općenitiju subjektivu sliku.⁹

1.4. JOŠ O KONTEKSTU

Jedan drugi mogući model za prepoznavanje i evaluaciju ironije temeljen na kontekstu, primjenljiv i za usmeni i za pisani medij,¹⁰ nudi i W. C. Booth. Parafrazirajući Bootha, zamislimo situaciju u kojoj moj prijatelj ulazi u prostoriju moka te pita: »Što misliš, hoće li kišiti?« Budući da mi njegov izgled već daje informaciju da vani kiši, prvi korak u evaluaciji tog iskaza jest odbacivanje njegova doslovnog značenja, tj. u ovom slučaju traženje informacije. U pisanom tekstu uz kontekst to mogu biti i neki drugi, već spomenuti, signali: navodnici, kurziv i sl. Površinsko značenje treba dakle probiti, a s time počinjemo preko drugog koraka: traženjem drugačijih, alternativnih značenja. U našem iskazu ona bi mogla biti sljedeća: a) nije primijetio da vani kiši, b) ne zna razlikovati kišno i sunčano vrijeme ili c) šali se. Prva dva koraka međutim nisu dovoljna da nam potvrde da je neki iskaz ironičan, ironija je još uvijek implicirana mogućnost. Treći je korak odluka o izboru između ponuđenih alternativa prema autorovom znanju i vjerovanju, a u našem primjeru mogućnost c) se kroz kontekst nameće kao prva. Četvrti i finalni korak u evaluaciji ironije jest konstruiranje novog smisla u skladu s trećim korakom, tj. u skladu s neizgovorenim vjerovanjima i izgrađenom autorovom vizijom konteksta.

Ironija dakle zahtijeva tumačenje, ona nas navodi da povjerujemo i prepoznamo kao istinito ne ono što je iskazano, nego ono što je mišljeno. Dokazi koji upućuju na to da ironija ipak nije imanentno svojstvo teksta jest kontekst u kojem se određeni ironijski iskaz ostvaruje. Prije samoga jezičnog ostvaraja postoji jak preduvjet u ironičarevoj intenciji, a nakon njega možemo proučavati kakve posljedice takav iskaz ima i na jezičnoj i na izvanjezičnoj razini. U tom smislu ironijski iskaz je akt čiste demonstracije mentalne moći. On nastoji izazvati i izaziva sasvim određene vrste emocija, stavova i zaključaka, a ujedno je i diskretan poziv za poistovjećivanjem glavnog aktera i promatrača, koji preko ironičara i zajedno s njim održava mentalnu superiornost. Naravno, da bi to bilo moguće, u pripovjednom

⁹ Usp. isto, str. [141]–142.

¹⁰ Usp. Booth, *A Rethoric of Irony*, str. 10–14.

tekstu nužna je fokalizacija preko jedne ironijske svijesti. To ujedno otvara i problematiku odnosa ironije i balansirajućeg identiteta.

1.5. PERFORMATIVNI ASPEKT IRONIJE

Ako bismo ovdje upotrebljavali Austinovu terminologiju, uz spomenuti jaz znaka i značenja možemo nakratko otvoriti i problematiku jaza performativa i konstativa. Po formi, ironija je konstativ, tj. takav iskaz koji na prvi pogled djeluje kao tvrdnja o određenoj pojavi, iskaz o radnji. Međutim po izvedbi i intencijama ona je performativ zbog toga što kroz nasilnu proizvodnju hinjenoga značenja implicitno insinuirá na stvarna svojstva svoga referenta te tim činom pokazuje stav govornika. Time kroz ironijski iskaz autor nastoji pokrenuti neke reakcije, želi isprovocirati, a istovremeno se govornim vještinama ironijski čin nastoji prikazati kao jednostavna konstatacija. Banalno rečeno, ironičar kao da svojim vlastitim riječima nastoji promijeniti smisao kroz sam proces proizvodnje teksta. Amfibolija, tj. namjerna proizvodnja dvosmislenih iskaza (npr. »Krasno si to napravio!«), ironiji ide u prilog. Drugim riječima, u ironijskom činu nastaje sraz između performativa i konstativa te nije do kraja jasno koju bismo mu klasifikaciju trebali pridružiti. Činjenica da u ironiji nema solidariziranja subjekta s vlastitim iskazom, nema poistovjećivanja s vlastitom diskriminatorskom gestom, dodatno otežava takvu vrstu klasifikacije.

52

2. IRONIJA I AFORISTIKA

Pitanje jesu li cijeli žanrovi ironijski utemeljeni pitanje je koje bi zavrijedilo ekstenzivnije istraživanje, a za potrebe boljeg razumijevanja ironije može se izdvojiti kontekst nastajanja lakonskog aforizma u kojem upravo ironija daje razlikovni žanrovski potencijal u sljedećem sinonimskom nizu minimalističkih žanrova: aforizam, maksima, hipoteza, misao, izreka, dosjetka, poslovice, itd. Svi navedeni oblici sasvim sigurno nisu narativni ili protonarativni¹¹ jer u sebi ne nose nikakav pripovjedni zametak. Navedenim oblicima pojam maksime, pa i izreke, može biti krovni pojam, dok preostali oblici nose specifične žanrovske karakteristike.

¹¹ Usp. Užarević, Josip: *Maksimum minimuma. Minimalistički jezičnoumjetnički tekst*. U: *Od fonetike do etike*, ur. Ivo Pranjković, Disput, Zagreb 2005, str. 336.

2.1. IRONIJSKA POTENCIJA AFORIZMA

Ironija aforizmu specificira položaj među minimalističkim oblicima: po Jollesu, aforizam je izrični oblik vrlo sličan poslovice – i jedan i drugi nosi neki općeniti, najčešće moralni sud o društvenom, političkom ili svakodnevnom životu, a građu crpe iz empirijskog doživljaja svijeta koji nas okružuje. Granica poslovice i aforizma, po Jollesu, koji se poziva na Seilerov *Nauk o poslovicama*, vrlo je tanka i labava, a razlikuje ih tek nekoliko stvari. Aforizam je za razliku od poslovice najčešće autorski književni proizvod, iako to nije nužan i obavezan uvjet, a poslovice je kao usmenoknjiževni oblik eminentno anonimnog autorstva. Sociološki gledano, aforizam je u ovom kontekstu vrsta izreke izrazito ironijske semantike, samim time namijenjena je višim društvenim slojevima, a veća razina općenitosti i dobronamjernosti u poslovice upućuje na to da je ona namijenjena svim društvenim slojevima. Jezično i stilski gledano aforizam ima razrađeniji, rafiniraniji i promišljeniji izraz od poslovice.¹²

Jolles također aforizmu pripisuje pitijsku prirodu, kako smo pokazali, svojstvenu i ironiji, a Morsonova teza o vezi zagonetke, izreke i aforizma također se kreće u tom smjeru. Pokušavajući klasificirati minimalne žanrove te prirode, Morson dolazi do sljedećih zaključaka: zagonetka po svojoj prirodi počinje pitanjem koje zahtijeva odgovor. On može biti dvojak, tj. može imati oblik drugih dvaju minimalnih oblika: izreke ili aforizma, koji jedan s drugim stupaju u antitetički odnos. Izreka ne podnosi misterij i ciljano je formulirana kao siguran i jasan odgovor na zagonetku. Izreka je gotovo dogmatska objava otkrića o esencijalnoj prirodi proučavanog predmeta, aksiomatske je prirode i jasno određene logike te ne podnosi iznimke.¹³

Aforizam s druge strane agnostički ističe kompleksnost proučavanoga predmeta, pridaje prednost višestrukim pojedinačnim, često suprotnim interpretacijama koje ne razrješavaju misterij, već ga dodatno produbljuju. Aforizmu također pogoduje fragmentarnost i prividna dekontekstualiziranost, on je potpuno razrađen, samostalni diskurs.¹⁴ Aforizam je pojedinačna rečenica, a minimalizam mu pogoduje jer se upravo preko lakoničkog izraza naglašava sadržajna i značenjska nabijenost ironijom onoga što se iskazuje, a

¹² Usp. Jolles, André: *Jednostavni oblici*, Matica hrvatska, Zagreb 2000, str. 142.

¹³ Detaljnije o odnosu aforizma i izreke usp. Morson, Gary Saul: *The Aporism. Fragments from the Breakdown of Reason*, u: »New Literary History«, vol. 34, 3/2003, str. 415–419.

¹⁴ Usp. isto, str. 422–423.

minimalizam potencira njegovu jezičnu snagu.¹⁵ U proučavanju generiranja aforističkog iskaza također primjećujemo da on nije zadana jezična receptura, puko organiziranje jezičnih sredstava na jedan imanentan i do kraja određen način, već obuhvaća i određen broj izvanjezičnih parametara.

Aforistički iskaz često je nonkonformističke, spekulativne i eksperimentalne naravi svojstvene svijesti ironičara-aforističara, čime aforizam postaje razrađena komunikacijska strategija. Sistematičnost aforizmu nije u interesu, on otvara poligon za tumačenja i rasprave o bilo kojoj temi, a to omogućuje činjenica da u njegovoj bazi leži nepodudarnost jednog pojedinačnog otkrića i cjelokupnog sustava mišljenja. Za razliku od izreke, aforizam je prema empirijskoj građi nedogmatičan.¹⁶

2.2. NEKOLIKO PRIMJERA

54

Kratki izraz »Gnjiti ili biti?« iz romana *Neisplakani* Mirka Božića¹⁷ vrlo brzo ulazi u uho zbog toga što je u njemu ostvaren mehanizam leoninske rime, i to instantno, gotovo u samom trenutku njegova ostvaraja. Osim brzo ostvarene rime na planu izraza, možemo primijetiti i stanovito pejorativno odzvanjanje dvoslova *gnj-* u odnosu na glas *b-* u riječima koje se rimuju, što pridonosi semantičkom zaoštavanju među njima, proizvodeći ironiji svojstven nesklad. Kao moguća asocijacija dolazi Hamletova dvojba »Biti ili ne biti«, a veznik *ili* te upitna intonacija Božićeva iskaza upućuju na komunikaciju između pošilatelja i primatelja poruke, u kojoj pošilatelj zauzima jedan odgajački, paternalistički, ironijski intoniran stav. Obje riječi u ovom aforizmu stoga valja shvatiti konotativno: »gnjiti« kao odista hamletovski »ne biti«, u ovom slučaju propadati, biti pasivan, neperspektivan, apatičan. Glagol »biti« od primarnog značenja puke egzistencije u ovome iskazu nosi adekvatno, antonimijsko značenje u odnosu na »gnjiti« ili »ne biti«: postojati, biti aktivan i zainteresiran, pokušavati se promijeniti nabolje, možda čak biti i hedonist te uživati u svom okruženju i životu.

Brzo ostvarena leoninska rima čest je aforistički mehanizam, pa proučimo još jedan primjer. Fran Kurelac u *Fluminensiji* navodi: »Književnik –

¹⁵ Usp. Fieguth, Gerhard: *Nachwort*. U: *Deutsche Aphorismen*, Reclam, Stuttgart 1978, str. 352.

¹⁶ Usp. isto, str. 372.

¹⁷ Brodnjak, Vladimir [et al.] (ur.): *Velika Epobima enciklopedija aforizama*, Epoha, Zagreb 1968, str. 14.

mučenik«. ¹⁸ Ovaj aforizam sastoji se od samo dvije riječi između kojih stoji crta koju tumačimo kao znak semantičke veze između subjekta i predikata. Taj je aforizam jednostavna konstatacija, hladnokrvno i racionalno iznošenje empirijskog stanja stvari. Leksem književnik zadržava svoje izvorno denotativno značenje, dok se leksemu mučenik semantika mijenja. Cjelokupni izraz jamačno upućuje na literarni nonkonformizam, tj. na postojeći nesklad između mentalnog ustroja književnika i društvenog, političkog ili kulturnog konteksta u kojem obitava. Implicitno postojanje kompleksnog konteksta u kojem ovaj aforizam nastaje uz lakonsku, gotovo rezigniranu konstataciju povećava ironijski nesklad referenta u Kurelčevu iskazu spram tog istog izvanjezičnog konteksta koji u navedenom primjeru nije imenovan.

Aforizam nužno ne mora biti vrlo kratak, u većini slučajeva on to i nije. U većini slučajeva ima oblik ili formulu maksime, uzrečice, dosjetke, pa čak i poslovice. Aforizam se, recimo, osim formom poslovice ili izreke ironijski poigrava i asocijativnim mehanizmima koji upućuju na jednu od tih formi. Donosimo sljedeći aforizam Paje Kanižaja iz njegove zbirke aforizama *Jedi bližnjega svoga*: »Vuk dlaku mijenja u jesen i proljeće. Čovjek po potrebi.« ¹⁹ Jasna je i nedvosmislena aluzija na poznatu poslovicu: »Vuk dlaku mijenja, ali ćud nikako.« Imajući na umu značenjski i didaktički potencijal koji ova poslovice inače posjeduje, autor balansira između denotativnog i konotativnog značenja leksema »vuk«. Dok je u poslovice ta imenica leksikalizirana metafora s nosivim značenjem čovjeka promjenljive vanjštine i zlokožne ćudi, Kanižaj svojim domišljajem naknadno potencira semantički materijal ove poslovice tako da demetaforizira, tj. vraća doslovno značenje riječi »vuk« navodeći njegova prirodna svojstva. Potom mu pomoću kratkog staccata u izrazu suprotstavlja imenicu »čovjek«, također sa svojim izvornim denotativnim značenjem i empirijski uočenom konstatacijom. Time je izveden efekt radikalne ironijske suprotnosti, koji je ujedno jači i udarniji upravo zbog spomenutog asocijativnog mehanizma. Slično poigravanje denotacijom i konotacijom ostvaruje i Grigor Vitez u svom aforizmu o slavi: »Zaspao je na lovorikama pa ga umalo nisu pojele krave.« ²⁰ U ovome slučaju lovorikama se od simbola pjesničke slave vraća doslovno značenje, zagrađuje se leksemom »krava«, a sveukupni je efekt također ironijski te epigramski intoniran.

¹⁸ Isto, str. 461.

¹⁹ Isto, str. 243.

²⁰ Isto, str. 668.

Aforizam Tina Ujevića »Nema relativiteta, jer nema pouzdanih relacija« iz *Sabranih djela*²¹ poigrava se pojmom relativiteta. Kratko i sažeto okrećući relativizirajuću metodologiju na sâm pojam relativnosti, Ujević svojom tvrdnjom tvori filozofsko-logički paradoks. Sličan efekt ima i aforizam Augusta Cesarca iz *Bjeganaca*: »Sve je čovječno, jer je sve od čovjeka«, koji također rabi mehanizam paradoksa. Aforizmi koje smo do sada birali bili su više konstatacijskog tipa te više ističu blisku srodnost aforizma i izreke. Ni zadnja dva primjera nisu izuzeci, ali se čini da predočene paradoksalne konkluzije najviše idu u prilog pitijskom karakteru aforizma, o kojem je bilo riječi u uvodnom dijelu, tj. mogućnosti istovremenih višestrukih, međusobno sukobljenih tumačenja. Ovdje se uistinu ističe kompleksnost proučavanoga problema, a kreiranjem pojmovnog paradoksa agnostički se produbljuje njegova tajnovitost. Čini se da paradoks najviše pogoduje izricanju aforizama upravo zbog toga što se u toj figuri intenzivno sudaraju dvije samostalne i suprotne interpretacije istoga problema.

56

Ovaj kratak, nadati se je ilustrativan, analitički niz završimo aforizmom A. G. Matoša iz djela *Ništa ni o čemu*: »Najveći pisci su veći ili manji, skuplji ili jeftiniji svežnji hartije.«²² Ovaj je Matošev iskaz školski primjer razrađene metonimije koja je obogaćena količinski određujućim pridjevima. U tom se iskazu također stavlja znak jednakosti između dvije različite veličine tvoreći traženi ironijski nesklad: s jedne strane »najveći pisci« kao oznaka književnoumjetničke kvalitete, a s druge strane čitamo kvantitativne oznake materijalne pojavnosti te iste kvalitete čime ironičar-aforističar ističe problem banalizacije književnosti u društvu. Ironičari se često služe takvim postupcima koji određene, međusobno neskladne pojmove pokušavaju dovesti u harmoničan odnos, jer i najmanji oblik nesklada može poslužiti kao motor ironijskog iskaza.

3. ZAKLJUČAK

Uočavajući važne probleme u pristupu ironiji i shvaćajući da postoji teorijsko oklijevanje oko njenoga statusa, ipak uočavamo neke njene osnovne karakteristike, a uz nekoliko primjera iz domaće aforistike nastojali smo kratko ilustrirati kako ironija funkcionira. Ona je visoko individualizirani čin

²¹ Isto, str. 607.

²² Isto, str. 461.

koji forsira razliku stvarnosti i poruke. Ironija je radikalan sraz označitelja i označenoga, denotacija i konotacija u njoj se najviše razmimoilaze, a signali za njezino prepoznavanje ipak postoje. Kao subjektivna kategorija, ironija je samo jedan aspekt iskazivanja koji proizlazi iz specifičnog izbora jezičnih sredstava, a koji pretpostavlja prethodno postojanje posebno ustrojenoga konteksta u kojem ironija ima mogućnost ostvarenja. Nastali izraz u velikoj je mjeri određen prirodom i intencijama osobe koja govori i piše. Ironija je izraz koji pobuđuje pojačan stilski efekt zbog toga što naizglednim mimoilaženjem stvarnosti i poruke rezultira pojačanom zornošću i jednog i drugog.

LITERATURA

- Biti, Vladimir: *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb 2000, str. 226–228.
- Booth, Wayne C.: *A Rethoric of Irony*, The University of Chicago Press, Chicago – London 1974.
- Bricko, Marina: *Protoromantična ironija i književnost antičke Grčke*. U: *Tropi i figure*, uredile Živa Benčić i Dunja Fališevac, Zavod o znanosti o književnosti, Zagreb 1995, str. 281–310.
- Brodnjak, Vladimir [et al.] (ur.): *Velika Epohina enciklopedija aforizama*, Epoha, Zagreb 1968.
- Fieguth, Gerhard: *Nachwort*. U: *Deutsche Aphorismen*, Reclam, Stuttgart 1978, str. [352]–392.
- Jankelevič, Vladimir: *Ironija*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci 1989.
- Hamon, Philippe: *Stilistika ironije*, u: *Bacite stil kroz vrata, vratit će se kroz prozor. Suvremena francuska i frankofona stilistika*, priredio Krešimir Bagić, Naklada MD, Zagreb 2006, str. 253–265.
- Jolles, André: *Jednostavni oblici*, Matica hrvatska, Zagreb 2000.
- Maddocks, Melvin: *The Art of the Aphorism*, »The Sewanee Review«, vol. 109, 2/2001), str. 171–184, <http://www.jstor.org/stable/27548993> (posjet 6. III. 2012).
- Morson, Gary Saul: *The Aphorism. Fragments from the Breakdown of Reason*, u: »New Literary History«, vol. 34, 3/2003, str. 409–429, http://muse.jhu.edu/journals/new_literary_history/v034/34.3morson.html (posjet 6. III. 2012).
- Oraić Tolić, Dubravka: *Akademsko pismo. Strategije i tehnike klasične retorike za suvremene studente i studente*, Naklada Ljevak, Zagreb 2011.
- Simeon, Rikard: *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, 1. svezak, Matica hrvatska, Zagreb 1969, str. 21; 561–562.
- Slabinac, Gordana: *Semantička mreža ironije u pripovjednom tekstu*. U: *Tropi i figure*, uredile Živa Benčić i Dunja Fališevac, Zavod o znanosti o književnosti 1995, str. 311–326.

- Stojanović, Dragan: *Ironija i značenje*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1984.
- Solar, Milivoj: *Književni leksikon*, Matica hrvatska, Zagreb 2007.
- Solar, Milivoj: *Teorija književnosti*, Školska knjiga, Zagreb 2005.
- Užarević, Josip: *Maksimum minimuma. Minimalistički jezičnoumjetnički tekst*, u: *Od fonetike do etike*, uredio Ivo Pranjković, Disput, Zagreb 2005, str. [335] –349.
- Zima, Luka: *Figure u našem narodnom pjesništvu s njihovom teorijom*, Globus, Zagreb 1988.
- Živković, Dragiša (ur.): *Rečnik književnih termina*, Institut za književnost i umetnost u Beogradu, Nolit, Beograd 1985, str. 4; 275–276.

S u m m a r y

FROM IRONY TO APHORISM

58

The article outlines a model for studying irony. It opens questions about typical ironical language formulas, about context of its production and about possible performative nature of the ironical use of language. Defining irony as a specific correlation between expression, ironist's consciousness which generates it and other communication aspects in which it is produced, the author confirms classical definition of irony as an opposition between expressed and intended. This dissonance is being specified regarding contextual aspect of irony, which is briefly exemplified by generic correlation of ironical discourse to the minimalistic genre of aphorism.